

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XX ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations of the 19th – the 20th century

УДК 94: [323.3: 63–51] (470) (=411.16) «18»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Bezarov

О. Т. Безаров

доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна
OORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8467-0647>
e-mail: alex.bezarov@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Безаров О. Т. Політика аграризації єврейського населення Російської імперії у XIX столітті та її результати. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 5-18
doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Bezarov

ПОЛІТИКА АГРАРИЗАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX СТОЛІТТІ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ

Анотація. Мета. На прикладах південноукраїнських, сибірських і західноросійських губерній висвітлити політику аграризації євреїв Російської імперії; визначити чинники, які впливали на спроби російського уряду перетворити певну частину єврейського населення країни на землеробів та проаналізувати їх наслідки. **Висновки.** Політика аграризації російських євреїв виявилася загалом успішною, хоча і не була позбавлена певних суперечностей, які, наприклад, знайшли своє відображення у невдалому проєкті єврейської колонізації Сибіру. Проте стратегія російського уряду була очевидною: у спосіб поступової асиміляції євреїв вирішити єврейське питання, що пов'язувалося із давніми релігійними забобонами та уявленнями про євреїв як про самоізолювану етнокультурну групу всередині держави. Особливого бажання ставати землеробами, навіть за умови наполегливості таких відомих російських реформаторів, яким був граф П. Кисельов, євреї не виявили. Відсутність досвіду сільськогосподарської діяльності, невизначеність умов, а головне, перспективи життя у неєврейському оточенні колоній стримували багатьох євреїв від того, аби стати учасниками цього урядового експерименту. Однак близько ста тисяч єврейських колоністів (3 % від загальної кількості єврейського населення Російської імперії) на момент припинення політики аграризації у 1866 р., стали землеробами, опанували незвичну для себе практику соціально-економічного життя, що, безумовно, можна вважати успішним результатом політики уряду. Звісно, що такий результат не задовольнив усіх амбіцій російських реформаторів. Єврейські колоністи зберегли свою національно-культурну ідентичність. Проте у загальному контексті політика аграризації єврейського населення Російської імперії, а особливо її результати, довели, що самодержавство у своїй внутрішній політиці намагалося інтегрувати євреїв у соціокультурний простір імперії. І це йому вдалося, адже незважаючи на те, що у другій половині XIX ст. російський уряд провадив курс на модернізацію, яка передбачала прискорену індустріалізацію країни, єврейські сільськогосподарські колонії на Півдні України успішно розвивалися, а поняття єврейського аграризму стало політичним аргументом у боротьбі єврейського народу за свої національні права.

Ключові слова: євреї, колонізація, Олександр I, Микола I, Олександр II, граф П. Кисельов.

Постановка проблеми. Понад двісті років тому назад у Російській імперії було започатковано унікальний в історії експеримент із перетворення євреїв на вільних селян (фермерів). Амбітний за своїм характером план самодержавного уряду (адже євреї століттями жили винятково у містах і містечках) передбачав залучення певної частини єврейського населення Російської імперії до землеробства на спеціально відведених для цього землях у південних та південно-західних губерніях. Незважаючи на те, що проєкт аграризації російських євреїв, з точки зору його авторів, виявився невдалим, єврейські колонії, що були засновані у першій половині XIX ст., зокрема у південноукраїнських губерніях та у Бессарабії, натомість проіснували аж до початку їх німецької окупації у роки Другої

світової війни, а досвід, який набули єврейські землероби в Російській імперії, було застосовано, зокрема, єврейськими колоністами у Палестині у першій половині XX століття. «По суті, – зазначав із цього приводу відомий російсько-єврейський соціолог та економіст Я. Лещинський, – усі явища у сфері аграризації в країнах єврейської імміграції, – яка спостерігалася у значних розмірах у Палестині та Аргентині й у значно меншому розмірі у Сполучених Штатах і деяких країнах Латинської Америки, – були продовженням процесу, що був започаткований у Росії» [1, 198].

Отже, у XIX ст. процеси аграризації євреїв (колонізація євреями незайманих сільськогосподарських угідь) були характерним історичним явищем лише для країн Східної Європи, зокрема для

Російської імперії, що, на думку багатьох науковців, становить певний феномен в історії єврейського народу Росії, України, Білорусі та Молдови взагалі й політики самодержавства в єврейському питанні зокрема. Певна кількість землеробських колоній євреїв існувала також і в Закавказзі, особливості розвитку яких у контексті цього дослідження потребують, як нам видається, додаткового вивчення.

Сучасна історіографія проблеми представлена дослідженнями М. Шитюка, В. Щукіна [2], Д. Фельдмана, Д. Панова [3], О. Пачковської [4], Ю. Гончарова [5], Л. Кальміної [6], Я. Пасика [7] та Д. Мешкова [8]. Зокрема, на думку українських істориків М. Шитюка і В. Щукіна, політика єврейської колонізації була одним із напрямів вирішення єврейського питання на українських та білоруських землях Російської імперії внаслідок збільшення єврейського населення в результаті поділів Речі Посполитої. «Як засвідчили подальші події, – зазначили автори монографії, – напрям виявився найбільш реальним і перспективним, хоча результати його реалізації не завжди відповідали тим сподіванням, які покладалися урядом на єврейську сільськогосподарську колонізацію» [2, 90]. М. Шитюк і В. Щукін слушно наголосили на тому, що питання про результативність та соціально-економічну ефективність сільськогосподарської єврейської колонізації в південноукраїнських губерніях залишається дискусійним, але переконані у позитивних наслідках політики аграризації російських євреїв [2, 112; 2, 125]. Із ними солідарна українська дослідниця О. Пачковська, котра зауважила, що урядова політика колонізації російських євреїв у першій половині XIX ст., що мала на меті асиміляцію євреїв аж до їхньої християнізації, не вирізнялася своєю послідовністю [4, 55–56]. У 1841 р. ідея привчити євреїв до землеробства отримала друге життя, від переселенців уже не вимагали стати православними і навіть збільшили фінансування [4, 58]. Авторка справедливо зазначила, що «залучення єврейського населення до сільськогосподарської діяльності вимагало від держави досить великої уваги та матеріальних витрат, але російський уряд не мав для цього достатніх ресурсів...» [4, 63–64]. Предметом дослідження для російських істориків Ю. Гончарова та Л. Кальміної стали проблеми єврейської колонізації Сибіру у XIX столітті. Л. Кальміна, наприклад, зазначала, що єврейські землеробські поселення у Сибіру не були рідкісним явищем. Євреїв-землеробів у цьому регіоні імперії було більше, аніж навіть у смузі осілости, а в деяких повітах Східного Сибіру чисельність євреїв, які займалися сільським господарством, вдвічі перевищувала аналогічний показник у торгівлі [6, 336]. Проте, як зауважила авторка, якщо нетрадиційні як для євреїв сфери зайнятості, однією з яких очевидно було сільське господарство, визначалися специфікою імперського законодавства стосовно єврейського населення і регіональними особливостями сибірської економіки (тобто зумовлювалися природними факторами соціально-економічного розвитку), то колонізація 1836 р. була винятково штучним витвором російського уряду.

«Спроба організувати єврейські землеробські колонії в Сибіру, – писала Л. Кальміна, – добре вписувалася у контекст як «єврейської», так й імперської колонізаційної політики: з одного боку, влада вкотре намагалася «перевиховати» євреїв як корисних членів суспільства, розв'язуючи водночас проблему безробіття євреїв у смузі осілости, а з іншого наслідувала традиції російської колонізації на схід із патерналістською роллю держави...» [6, 337–338]. Л. Кальміна визначила важливу, з точки зору нашого дослідження, особливість у взаєминах російського уряду та єврейського населення у першій половині XIX ст., що було характерним явищем і для інших регіонів імперії, які були охоплені колонізаційними процесами. Виявилось, що лідери єврейських громад (кагалів) перешкоджали переселенню бідних євреїв до Сибіру, адже у такий спосіб заможні євреї втрачали можливість поставляти за рахунок бідних родин рекрутів до російської армії [6, 340–341]. З іншого боку, авторка переконана у тому, що політика російського уряду з приводу єврейської колонізації Сибіру була просякнута духом авантюризму та упередженості самодержавства щодо євреїв взагалі, а отже, як нам видається, надто критично оцінила її результати, коли стверджувала, зокрема, що російський уряд взагалі не ставив перед собою мети колонізувати Сибір «силами єврейського народу...» [6, 359]. Водночас важко не погодитися із дослідницею у тому, що залишається не зрозумілим, на який конкретний зиск для краю очікували урядовці від «землеробських дослідів народу, що не мав багаторічних традицій землеробства у незнайомій місцевості, за незвичних кліматичних і психологічних умов?» [6, 343]. Монографія Д. Фельдмана і Д. Панова ґрунтується на широкому колі джерел, які виявлені ними у столичних і регіональних архівах Росії та України. Автори довели, що переселення євреїв у причорноморські степі відбувалося за складних умов і завершилося для багатьох колоністів трагічно. На думку дослідників, це пов'язувалося передусім із недолугою політикою уряду, який недооцінив усі ризики від реалізації власного проекту. Водночас не всі кошти, що виділялися з бюджету на облаштування колоністів, були витрачені за призначенням. Матеріал, що наведений російськими дослідниками, зокрема у першому розділі книги («Єврейська землеробська колонізація Південної Росії»), дозволяє більш адекватно оцінити результати переселення євреїв. Цікавими, на нашу думку, виявилися результати дослідження канадського науковця Я. Пасика, котрий є нащадком єврейських колоністів з Півдня України [9]. Автор стисло охарактеризував процеси аграризації євреїв у південноукраїнських губерніях, проаналізував особливості єврейсько-німецьких відносин у контексті політики колонізації Російської імперії [10], виявив численні факти корупції на рівні місцевого управління єврейськими колоніями [11], а також доречно звернув увагу на те, що відомий російський революціонер і радянський діяч Л. Троцький походив з родини вельми успішних єврейських колоністів Півдня України [12]. Німецький дослідник Д. Мешков в окремому розділі

своєї монографії висвітлив місце та роль менонітів у становленні та розвитку єврейських колоній і зазначив, що перші контакти між німецькими колоністами і євреями відбулися вже наприкінці XVIII ст., одразу після прибуття менонітів до Російської імперії [8, 303]. Автор критично оцінив результати німецько-єврейської співпраці в межах урядового проекту аграризації євреїв, наголосив на тому, що така співпраця зумовлювалася, передусім, економічними інтересами певної частини німецьких колоністів Півдня України, які були вимушені у такий спосіб взяти участь у цьому експерименті російського уряду [8, 308–309].

Мета. На прикладах південноукраїнських, сибірських і західних губерній висвітлити політику аграризації євреїв Російської імперії. Визначити чинники, які впливали на спроби російського уряду перетворити певну частину єврейського населення країни на землеробів та проаналізувати їх наслідки.

Виклад основного матеріалу. Думки про те, щоби перетворити російських євреїв на «корисних» підданих імперії, зокрема на землеробів, уперше виникли наприкінці XVIII ст. серед російських державних діячів були підтримані представниками освіченого єврейства, котрі вважали, що завдяки політиці колонізації незайманих земель країни можна розв'язати єврейське питання [13, 16].

Так, 24 травня 1797 р. російсько-єврейський підприємець і громадський діяч Натан Шкловський (Н. Ноткин) у своєму «Проекті щодо переселення євреїв колоніями у родючі чорноморські степи для розведення там вівців, землеробства та іншого...» посилався на законодавство Австрії та Пруссії й переконував російських урядовців у тому, що євреїв Російської імперії також можна поступово залучити до сільського господарства. Він апелював до старозавітних часів, коли «від сільської праці євреї від рук своїх мали собі на прожиток...». [14]. Н. Ноткин за державний кошт запланував розвинути не тільки єврейське виноградарство та вівчарство, але висловив цікаву думку про заснування вздовж чорноморських портів фабричної промисловості, де євреї могли би навчатися відповідним ремеслам [15, 131].

У 1800 р. до Сенату потрапив проект Литовського громадянського губернатора І. Фрізеля, котрий запропонував розділити усіх російських євреїв на чотири соціальних класи: купців, ремісників, шинкарів і тих, хто не належав до жодного із трьох класів, але «які живляться з різного роду промислів, передусім шахрайського» [16, 88]. Останніх, тобто «пустих» євреїв (шахраїв, фальшивомонетників, факторів, лихварів, контрабандистів), на думку І. Фрізеля, було б доцільно «перетворити на корисний клас у різний спосіб, одним із яких мало б стати хліборобство», якщо взяти до уваги, що незайманих земель у Росії було достатньо. Для заохочення єврейського землеробства І. Фрізель закликав урядовців допомагати єврейським колоністам коштами, забезпечити їх будівельними матеріалами та звільнити від оподаткування щонайменше на десять років [16, 93–94]. Водночас І. Фрізель зауважив, що євреї-землероби повинні бути особисто вільними.

Зрештою, сенатор Г. Державін, якого Павло І у 1799 р. відрядив до білоруських губерній з метою розслідування справи про випадки голоду серед місцевого селянства, виступив у 1800 р. із власним проектом, який вочевидь став урядовою програмою політики колонізації єврейського населення Російської імперії на початку XIX століття [17]. Цікаво, що Г. Державін відкидав ідею аграризації євреїв, що була запропонована Н. Ноткіним, як «безглузду», адже, з точки зору автора «Думки», «неможливо усім мати однакове життя, євреї займаються тими ремеслами, в яких інші не практикуються, а, отже, усі євреї становлять єдине політичне тіло» [17, 247]. Крім цього, Г. Державін висловив свій сумнів з приводу того, що, мовляв, євреїв взагалі можна перетворити на землеробів, забезпечити їх усім необхідним реманентом, коштами, допомогою їм із реалізацію врожаю тощо. Проте він погодився із думкою І. Фрізеля стосовно того, що євреїв «четвертого класу» бажано переселити на південноукраїнські землі, аби вони там запровадили власне сільське господарство, хоча і не заперечував проти того, щоби залишити певну їх частину у Білорусії [17, 186–187]. Оскільки, міркував Г. Державін, євреї не мали досвіду землеробства і скотарства, то їм у цьому повинні були допомагати їхні одновітці – наймані робітники [17, 179]. Щоправда, він не уточнив звідки у цих єврейських найманців мав би з'явитися досвід господарювання на землі. Зауважимо, що автор проекту примусової єврейської колонізації не обмежувався лише аграризацією євреїв, до якої він поставився вельми скептично, але виступав у більш широкому сенсі, «коли євреї та їх дружини будуть змушені стати рукодільними» [17, 195].

Зазначимо, що російські урядовці не були піонерами у сфері аграризації єврейського населення. У сусідній Австрійській імперії на землях Галичини та Буковини Габсбурги також намагалися застосувати принципи фізіократії [18, 14]. Незважаючи на очевидно невдалі спроби Йосипа II залучити євреїв до землеробства, на початку XIX ст. процеси аграризації австрійських євреїв залишалися пріоритетним напрямом у політиці офіційного Відня в єврейському питанні. Наприклад, в імперії Габсбургів дозволялося постійне проживання тим із євреїв-іноземців, які виявляли бажання і здібності щодо землеробства [19, 300–304].

Однак російський уряд у підготовці свого масштабного політичного проекту спирався не лише на східноєвропейську практику аграризації євреїв, але й врахував власний досвід колонізації Південної України, який виявився вельми успішним, зокрема для менонітів [20, 102–103]. Зауважимо, що євреї для російських урядовців залишалися *terra incognita*, а тому діяти чиновникам доводилося обережно, враховуючи інтереси усіх учасників цього процесу: держави, селянства і євреїв-колоністів. На думку західноросійських генерал-губернаторів і губернаторів, євреї виявляли певну зацікавленість у колонізаційному проекті з двох причин: «неужденність та безпорадність», «бажання звільнити своїх малолітніх синів від страшної

рекрутчини» і пошук нових форм господарювання за умов жорсткої економічної конкуренції у західноросійських губерніях [21, X–XI].

Політика єврейської колонізації в Російській імперії здійснювалася самодержавством у два етапи. На першому етапі (1804–1835 рр.) російським урядом, відповідно до вимог «Положення про євреїв» (1804 р.), було запроваджено низку суперечливих за своїм змістом заходів щодо залучення євреїв до землеробства винятково на південноукраїнських землях. З одного боку, євреїв-колоністів звільняли від сплати державних стягнень, заохочували пільгами, кредитами і взагалі вважали повноцінними підданими імперії. Однак з іншого – примушували займатися лише землеробством, встановлювали над ними обов'язкову опіку, аж до часткового кріпацтва. На думку відомого російсько-єврейського історика і публіциста В. Нікітіна, уряд заохочував євреїв до землеробства з триєдиною метою: збільшення території смуги осілости, вирішення єврейського питання (подолати суспільні забобони та упередженість стосовно євреїв взагалі) і заселення незайманих земель Південної України [21, 6–7].

Проте російські урядовці не надто квапилися із виконанням програми єврейської колонізації, на реалізацію якої бракувало коштів. Хоча, як зазначав В. Нікітін, міністерство фінансів у 1806 р. частково відшкодувало витрати адміністрації Могилевської та Херсонської губерній у зв'язку із організацією переселення перших єврейських колоністів [21, 12], якими незабаром став опікуватися Комітет у справах переселенців [22, 36]. Водночас ставало очевидним, що уряд пристав до пропозиції колишнього міністра юстиції Г. Державіна про виселення євреїв із сіл і містечок білоруських губерній. У 1808 р. майже 60 тис. єврейських родин у трирічний термін зобов'язувалися залишити сільську місцевість Білорусії й за сприяння дворянських комітетів на поміщицьких землях мали б заснувати нові колонії та фабрики. Не дивно, зазначав із цього приводу відомий російсько-єврейський історик Ю. Гессен, що євреї-вигнанці благали про те, аби їх якнайшвидше відправили до південноукраїнських губерній [15, 165]. Цікаво, що офіційний Петербург виявляв більший ентузіазм у справі єврейської колонізації, аніж деякі західноросійські (віленський, мінський та волинський) губернатори, які вважали усіх місцевих євреїв «шахраями та ледарями», які прагнуть лише одного – обдурити уряд [21, 18]. Щоправда, у справжньому шахрайстві можна було запідозрити місцеве чиновництво, яке, м'яко кажучи, не дуже сумлінно розподіляло державні кошти на організацію колонізації (уряд виділяв 270 крб. кожній родині і 5 коп. «добових» кожному колоністу), аніж самих єврейських переселенців, які шукали кращої долі у степах Південної України.

Першими єврейськими колоністами в Російській імперії стали євреї, яких примусово виселили з Могилевської та Чернігівської губерній у 1807 р. до Херсонської губернії, у двох повітах якої у 1810 р. було засновано перші єврейські колонії (Бобровий Кут, Ізраїлівка, Добра і Сейдемінуха). На переселення та облаштування 3 640 єврейських

колоністів російським урядом було витрачено понад 145 тис. карбованців [21, 27]. Першим відомим єврейським колоністом у Російській імперії був мешканець Могилевської губернії Н. Фінкельштейн, котрий особисто звернувся до міністра внутрішніх справ графа В. Кочубея із відповідним проханням про колонізацію Південної України [21, 9; 21, 16]. Проте за наказом Олександра I переселення євреїв до південноукраїнських земель у 1810 р. було призупинено майже на десять років у зв'язку із виявленими фактами зловживання владою місцевими чиновниками (зокрема, імператору доповіли про крадіжку херсонським бухгалтером 5 тис. крб. з «колонізаційного фонду» Південної України [21, 42]), війною проти Наполеона і загальним переглядом державної політики з єврейського питання. Останній чинник очевидно пов'язувався із спробами самодержавства реформувати соціокультурне життя євреїв у світлі просвітницької ідеології аж до їх хрещення [15, 180–181].

Процеси єврейської колонізації відновилися на початку 1820-х рр., коли на нових землях було облаштовано близько двох тисяч переселенців, хоча бажаючих стати землеробами поміж євреїв виявилось втричі більше. На думку одного з ініціаторів відновлення політики єврейської колонізації, відомого російського просвітника, брата декабриста М. Тургенєва, директора Департаменту духовних справ Міністерства духовних справ і народної освіти О. Тургенєва, «переселення євреїв є надійним засобом у справі позбавлення їх від шкідливих промислів і байдкування...» [21, 110]. Однак прихильників політики єврейської колонізації в російському уряді на цей раз було небагато. Так, міністр фінансів граф Д. Гур'єв відмовив у задоволенні клопотання пів сотні євреїв із Могилевської губернії, які звернулися до уряду із відповідною заявою про те, аби стати «хліборобами». Граф В. Кочубей також скептично поставився до перспективи єврейської колонізації Південної України за державний кошт. Унаслідок епідемії та голоду, що вирували тоді у колоніях, викликані неврожайними роками (влітку 1822 р. посіви новоросійських колоністів були спустошені сараною), непридатності земельних угідь для ефективного господарювання у 1823 р. звели нанівець процеси єврейської колонізації. Близько тисячі єврейських колоністів із Білорусії були змушені повертатися з Південної України додому [15, 204–205]. Щоправда, землеробами усі охочі євреї могли бути й у себе вдома. Згідно з указом Олександра I від 11 квітня 1823 р. євреї мали право орендувати землю у місцевих поміщиків для сільськогосподарських потреб [21, 128]. Однак за умови відсутності у таких орендарів необхідних коштів і частих неврожаїв самостійне господарювання на орендованих, наприклад, на білоруських або польських землях, було вельми проблематичним. Водночас неузгодженість російського законодавства з єврейського питання почасти паралізувала намагання імперського уряду запровадити політику єврейської колонізації, зокрема у Царстві Польському, намісник якого своїм указом

у 1822 р. дозволив євреям займатися землеробством, але низка чинних розпоряджень місцевої влади, які обмежували сільськогосподарську діяльність польських євреїв, ускладнила процеси аграризації євреїв у Царстві Польському [23, 68].

Євреї-колоністи прагнули потрапити саме до південноукраїнських земель для того, щоб отримати хоча б якісь дотації від уряду, який натомість не квапився фінансувати єврейські господарства. Наприклад, міністр внутрішніх справ В. Ланской у 1823 р. зазначав, що «безкінечна надія євреїв на казенну допомогу легко відволікала їх від землеробства» [21, 132]. Зрештою міністерство фінансів погодилося у тому ж році виплатити 60 750 крб. на поліпшення становища новоприбулих до Південної України єврейських колоністів [21, 135].

За Миколи I політика колонізації супроводжувалася репресивними заходами щодо тих з єврейських колоністів, які ухилялися від безпосереднього землеробства, аж до заслання їх до Сибіру. Загрозою для євреїв ставала проблема рекрутчини. У 1830 р. євреям-колоністам заборонялося приписуватися до інших, крім землеробського, станів. Це призвело до масової втечі євреїв з херсонських колоній.

У 1835 р. розпочався другий етап єврейської колонізації в Російській імперії. Зміни законодавстві стосовно євреїв, відповідно до «Положення про євреїв» 1835 р., як відомо, віддзеркалювали спроби російського уряду врегулювати єврейське питання соціально-економічними методами [24, 82]. Зокрема, були значно збільшені пільги для колоністів із євреїв, яким дозволялося купувати та орендувати державні земельні угіддя, оселятися там; скасовані боргові зобов'язані; євреї-колоністи звільнялися від рекрутської повинності.

Водночас уряд оголосив про кампанію колонізації Сибіру. Тим із колоністів, які забажали займатися землеробством у сибірських губерніях, уряд надавав по 15 десятин землі, сільськогосподарський реманент і худобу. Колоністи звільнялися від оподаткування та рекрутської повинності на 25 і 50 років відповідно. Євреї охоче відгукнулися на заклик уряду опанувати східні землі Російської імперії. Зокрема, до Тобольської та Омської губерній попрямували кілька тисяч єврейських колоністів, але бажаних стати сибірськими хліборобами виявилось набагато більше. За підрахунками Л. Кальміної, до уряду офіційно звернулося 3 тис. єврейських родин (11 785 осіб) з Мінської, Могилевської, Гродненської, Курляндської губерній, Білостоцької області з проханням про участь у проєкті колонізації Сибіру [6, 342]. Збільшення кількості сибірських колоністів змусило міністра фінансів Є. Канкріна клопотати перед урядом про додаткове виділення вільних казенних земель в Омській губернії [5, 16]. Натхненником кампанії з єврейської колонізації Сибіру був міністр внутрішніх справ граф Д. Блудов, котрий неодноразово звертався до губернаторів із проханням про те, аби вони допомогли єврейським родинам, які забажали переселитися до Сибіру. Щоправда, незабаром, той же Д. Блудов став

прихильником згортання попередньої політики уряду [6, 348].

Отже, 5 січня 1837 р. переселення євреїв до Сибіру було несподівано призупинено, а 15 травня того ж року остаточно заборонено. Були ухвалені особливі правила, за якими єврейська колонізація сибірських губерній визнавалася небажаною. Переселенці, які встигли потрапити до місця призначення до 5 січня 1837 р., могли залишатися у Сибіру. Всі інші попрямували до Південної України. Загалом, на думку Л. Кальміної, до Західного Сибіру щасливо доїхали 1 317 євреїв, нащадки яких колонізували увесь сибірський регіон [6, 358].

Причини дивного, на перший погляд, рішення російського уряду з приводу припинення єврейської колонізації Сибіру очевидно потрібно шукати у політичній площині. Звісно, що експерименти з аграризації євреїв не були позбавлені тієї частки авантюризму, про який зазначила Л. Кальміна, котра писала, що несподіваний успіх єврейської колонізації Сибіру поставив би під сумнів упередженість самодержавства стосовно того, що, мовляв, євреї взагалі не здатні до «корисної» праці, а шукають лише зиск у відносинах із місцевим селянством і прагнуть обдурити державу тим, що тільки видають із себе землеробів [6, 359]. Зауваження російської дослідниці цікаве, але, на наш погляд, не зовсім переконливе, адже навряд чи російський уряд дозволив би собі, навіть з метою задоволення відомих забобонів Романових стосовно євреїв, фінансування таких грандіозних державних проєктів, яким була єврейська колонізація Сибіру. Власне сама авторка вважає свою думку робочою гіпотезою для пояснення несподіваного припинення владою «сибірського» експерименту.

Як нам видається, однією з причин краху «сибірського» проєкту аграризації євреїв стала малорухома бюрократична система Російської імперії і корумпованість чиновників. Не виключено, що кошти, які надавалися урядом на переселення євреїв, могли розкрадатися на місцевому рівні, адже, наприклад, у південноукраїнських губерніях зловживання місцевих чиновників носили масовий характер і спостерігалися упродовж усього періоду єврейської колонізації цього краю [11, 77]. З іншого боку, зауважимо, що після польського повстання 1830–1831 рр. кількість засуджених революціонерів до заслання у Сибіру щороку зростала [25, 3–4]. Зважаючи на певну упередженість російських урядовців щодо євреїв, яка очевидно зміцнилася після того, як стало відомо про їхню участь у революційних подіях у Царстві Польському [23, 239], єврейська колонізація Сибіру загрожувала б неприємним для самодержавства польсько-єврейським альянсом у серці імперії. Однак, як виявили результати сучасних досліджень, чимало польських євреїв у 1831 р. були відзначені орденами та медалями російського уряду за їхню участь у справі придушення повстання [26, 11–19]. На нашу думку, самодержавство у такий спосіб намагалося зміцнити хитку політичну лояльність польських євреїв, яку можна було ефективно протиставити революційності польської інтелігенції. Як би там не було, але шеф жандармів О. Бенкендорф

вказав, що у сибірському засланні перебувало чимало порочних людей, а євреї, які є «сумнівними у своїй моральності», «не матимуть гідного прикладу працелюбства і господарювання» [5, 16]. До речі, як підкреслював російський дослідник Ю. Гончаров, єврейські колоністи не поспішали ставати землеробами. Коли у 1836 р. було ухвалено постанову генерал-губернатора Західного Сибіру про заборону на проживання євреїв у містах без відповідних документів, виявилось, що лише у 4 із 16 повітів, в яких були прописані євреї, вони жили там насправді. Більшість із них фактично оселилися у Тобольську [5, 17].

Незважаючи на суперечливу політику російського уряду у справі єврейської колонізації Сибіру, її результати були очевидними. Наприклад, помітними поселеннями єврейських хліборобів були колонії у Тюкалінському (256 осіб) та Каїнському (355 осіб) округах Тобольської й Томської губерній відповідно, що становило 15 % від усіх євреїв цих регіонів імперії [5, 30; 5, 62]. Однак загалом частка євреїв серед сільського населення сибірських губерній була значно меншою (0,15 %), ніж серед містян (3,87 %) [5, 39].

Водночас 700 родин єврейських колоністів, які були змушені наприкінці 1837 р. повертатися назад із невдалої і сповненої драматизму «сибірської одиссеї», у наступні шість років нарешті осіли на південноукраїнських землях. За дорученням Комітету Міністрів, місцеві органи влади південноукраїнських губерній та Бессарабії зобов'язувалися допомагати коштами новоприбулим «сибірським переселенцям» [6, 356; 6, 358]. На переселення «сибірських» колоністів Міністерство фінансів асигнувало 25 200 крб. [21, 223].

4 листопада 1837 р. Державна рада ухвалила законопроект міністра внутрішніх справ графа Д. Блудова про єврейські колонії у Південній Україні, за яким усі 9 єврейських колоній підпорядковувалися генерал-губернаторові, який призначав центральну адміністрацію колоній у Великому Нагартаві Херсонської губернії. Усі чиновники центральної адміністрації затверджувалися міністром внутрішніх справ. За новим законом торгівля у поселеннях не-колоніальними товарами заборонялася, а колоністи не могли самовільно залишати свої господарства. Через 20 років єврейські колоністи набували право приписуватися до міщанського або купецького станів. Загалом колонії нагадували військові поселення із суворю системою контролю і покарання [21, 219–221].

Упродовж 1837–1844 рр. уряд не залишав спроб впорядкувати життєдіяльність єврейських колоній. Усіма справами колоній відтепер займалося новостворене 26 грудня 1837 р. Міністерство державного майна. Катеринославське училище садівництва зобов'язувалося допомагати колоністам насінням, саджанцями тутових і шовковичних дерев, які наповнювали громадський фонд південноукраїнських колоній зерновими і плодово-ягідними культурами. Згодом колоністи отримали безкоштовно саджанці дерев із Сімферопольського державного садівництва [21, 286]. У 1839 р. для формальної реєстрації

поселення було збільшено мінімальну кількість колоністів до 80 осіб. Посилювався контроль за їх діяльністю. У Вітебській та Могилевській губерніях єврейські колоністи могли оселятися не ближче трьох верст від поміщицьких маєтків. На думку міністра державного майна, відомого реформатора, графа П. Кисельова, такі заходи, з одного боку, унеможливили би зіткнення на релігійному ґрунті, а з іншого – унаочнили б результати землеробства євреїв [21, 240].

Постановою Кабінету міністрів від 3 січня 1839 р. «справжніми землеробами» визнавалися лише ті з євреїв, які мали не менше 5 десятин землі на кожного казенної, придбаної або орендованої ними землі у Вітебській, Мінській, Гродненській, Київській, Віленській, Подільській, Волинській губерніях та у Білостоцькій області [21, 237]. Держрада врегулювала питання оподаткування та рекрутської повинності стосовно єврейських колоністів, що правдане на користь останніх. Зокрема, за новим законом від 18 червня 1840 р., якщо єврей за віком мав служити в армії, але став землеробом, то його родина зобов'язувалася виставити замість нього нового рекрута; євреїв, які приписалися до міщанського стану із землеробського – знову стати землеробами не могли, адже визнавалися законом як «неблагонадійні» [21, 242].

Однак намагання урядовців оптимізувати переселенську політику особливих успіхів не мали. Чимало з єврейських колоністів навіть не змогли потрапити до місця призначення за браком коштів, через хвороби та несприятливі погодні умови. Генерал-губернатор граф М. Воронцов був змушений навіть створити «тимчасовий комітет», який надавав медичну та соціальну допомогу новоприбулим євреям [21, 250]. На думку російських чиновників, за 35 років колонізаційної політики уряду євреї так і не перетворилися на землеробів: «Порівнювати побут євреїв-колоністів і німців неможна: євреї у злиднях, ніхто з них нічого не має, а їх оселі занепали...» [21, 252].

Урядова тяганина із єврейськими колоністами дратувала місцевих чиновників. Так, граф М. Воронцов закликав уряд безпосередньо підпорядкувати відповідним міністерствам і відомствам усі справи в колоніях. Натомість граф П. Кисельов умовляв його продовжувати «завідувати колоніями». Зрештою урядовці дослухалися до рекомендацій впливового південноросійського генерал-губернатора. Міністри фінансів і держмайна у 1841 р. надали матеріальну допомогу єврейським колоністам на суму у 127 тис. крб., що дозволило влаштувати ще 4 єврейських колонії (Новий Берислав, Львова, Романівка і Новополтавка), в яких проживали 684 родини новоприбулих колоністів [21, 254; 21, 263], які отримали від уряду 175 крб. на кожную родину допомоги на переселення, зведення будинків, купівлю худоби, реманенту, насіння тощо [21, 270]. У травні 1840 р. у Великому Нагартаві було відкрито єдину російськомовну школу для дітей єврейських колоністів, більшість з яких навчалася у місцевих хедерах [21, 279].

Негативне ставлення до проблем єврейської колонізації висловили Волинський та Поділь-

ський губернатори, які, зокрема, у березні 1841 р. із сумнівом поставилися до планів уряду розвинути у Південно-Західному краї єврейське землеробство, зважаючи на його малоземельність і близькість до кордону з Австрійською імперією. Проте, незважаючи на певний скепсис щодо процесів єврейської колонізації взагалі, губернатори були не проти фінансової допомоги з боку уряду на потреби єврейських колоністів Волині та Поділля, але на адресу окружних начальників або поміщиків [27, 344]. Натомість Київський губернатор І. Фундуклей у своєму листі від 19 квітня 1841 р. на ім'я Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, висловив стриманий оптимізм стосовно єврейської колонізації і наголосив на тому, що це єдиний надійний засіб попередити єврейську злочинність. У своєму зверненні на адресу графа П. Кисельова від 29 квітня 1841 р. Д. Бібіков, посилавчись на думки своїх підлеглих губернаторів, виступив проти політики аграризації євреїв Південно-Західного краю, хоча єврейська колонізація Південної України та Бессарабії уявлялася Київському генерал-губернатору вельми перспективним планом російського уряду [27, 345].

Однак урядовий комітет із єврейського питання, що був створений у грудні 1840 р. на чолі із графом П. Кисельовим («Комитет для определения мер коренного преобразования евреев»), загалом схвалив програму реформ свого голови [28, 81–82], а після того, як 26 грудня 1844 р. було опубліковано «Положення про євреїв-землеробів» [27, 346], процеси єврейської колонізації у Російській імперії набули практичного змісту.

Так, у 1845 р. у південноукраїнських губерніях налічувалося 15 єврейських колоній, в яких проживало 12 779 осіб. Усі ці колонії, крім Сагайдака, фінансувалися з державної скарбниці [21, 276]. У наступному році на організацію єврейських колоній у Катеринославській і Херсонській губерніях було виділено ще 50 тис. крб., що дозволило влаштувати 3 705 нових колоністів [21, 299; 21, 310]. Загалом у Катеринославській губернії упродовж 1846–1855 рр. виникло 17 єврейських колоній.

Також єврейські колонії існували у Криму, Бессарабії та на Волині. Наприклад, у 1842 р. в Євпаторійському повіті Таврійської губернії 25 єврейських родин заснували колонію Рогатлик; у Нових Каушах Бендерського повіту Бессарабської губернії проживало 130 родин єврейських колоністів. Упродовж 1833–1853 рр. у Бессарабії були засновані 9 колоній, в яких проживали євреї з Подільської губернії. На початку 1860-х рр. було відомо про існування 16 єврейських колоній майже у всіх повітах Бессарабії [29, 140]. Якщо колонії у Херсонській і Катеринославській губерніях розташувалися винятково на орендованих у держави землях, то бессарабські або волинські колоністи могли придбавати землю у приватну власність. У 1836 р. у Волинській губернії виявили бажання займатися землеробством 437 єврейських родин, які, незабаром, заснували власні колонії у Луцькому, Рівненському, Новоград-Волинському та Бердичівському повітах [27, 340–341]. Після 1844 р. нові колонії єврейських землеробів з'явилися у Житомирському та Ковельському повітах Во-

линської губернії, а також на Поділлі та Київщині [27, 347].

Отже, у першій половині XIX ст. аграризацією євреїв була охоплена майже уся Південно-Західна Росія. У 1844 р. для облаштування нових єврейських колоній урядом були відведені казенні землі у Гродненській, Подільській та інших губерніях. У 1847 р. було встановлено розміри земельних угідь для єврейських колоністів: 30 і 20 десятин на кожну сім'ю у Південній Україні та поза її межами відповідно. Згодом ці розміри були збільшені до 40 дес. на південноукраїнських землях і 31 дес. у Таврійській губернії. За розрахунками чиновників, вільних земель було достатньо, аби забезпечити нею усіх бажаючих єврейських колоністів [21, 425]. Крім цього, було створено переселенський капітал для допомоги колоністам за розрахунком: 170 крб. на одну сім'ю. Кошти на колонізацію утримувалися єврейськими громадами з коробкового збору. Упродовж 1846–1848 р. на потреби єврейських колоній було витрачено 272 600 крб.

До справи розвитку сільського господарства євреїв, за указом Миколи I від 5 листопада 1846 р., були залучені німецькі колоністи (меноніти), які ставали «шульцями» (старостами) і «бейзицерами» (заступниками старост) єврейських колоній. Залучення саме менонітів на допомогу єврейським колоністам не було випадковим урядовим рішенням, адже, за словами графа П. Кисельова, ці особливо побожні люди «знайдуть у нових колоніях, крім матеріального зиску, засоби бути корисними у філантропічному та релігійному сенсі для людей, які потребують не лише влаштування господарського, але й морального життя» [10, 28].

Значимо, що правовий статус єврейських колоністів визначався указом Олександра I від 12 грудня 1802 р. про «вільних хліборобів», за яким єврейські землероби визнавалися особисто вільними селянами, які могли бути землевласниками [2, 91]. У 1844 р. їхній статус було підтверджено як «сільських обивателів» (що дорівнював статусу державних селян), але на офіційному рівні всіх євреїв-землеробів продовжували вважати колоністами, що вочевидь вносило деяку юридичну плутанину в процесах аграризації євреїв, адже орендарі земельних маєтків не мали статусу колоністів, тобто не були учасниками урядової програми. Проте їх могли визнати землеробами за відповідними поданнями губернських правлінь і дозволом Міністерства внутрішніх справ [2, 107].

5 квітня 1847 р. урядом були ухвалені «Додаткові правила про поселення євреїв та про управління колоніями», за якими у південноукраїнських губерніях було засновано відповідний Комітет з піклування для загальної координації діяльності колоній. На місцевому рівні управління єврейськими колоніями доручалося досвідченим німецьким колоністам, яким додатково були відведені ділянки землі поруч з єврейськими. Загалом менонітам в єврейських колоніях урядом було відведено 192 ділянки по 40 дес. на кожну родину [22, 36]. Десятки безземельних менонітських родин з Хортиці переїхали до єврейських колоній з метою навчити єврейських новачків землеробству і скотарству,

отримати нарешті свою землю та пільги, що були водночас обіцяні їм урядом згідно до «єврейського проекту» (*Judenplan*) [10, 29], який, як тоді здавалося, мав непогані перспективи. Так, якщо на початку 1850-х рр. у 18 єврейських колоніях Херсонської губернії жили 1 664 єврейських і 38 німецьких родин, то у 1869 р. на 30 тис. єврейських колоністів припадало 205 німецьких родин. За невелику платню безземельні німецькі колоністи могли без проблем придбати близько сотні єврейських господарств, як спорожніли внаслідок втечі їхніх власників до міст. Однією з причин популярності *Judenplan* з-поміж німецьких колоністів, як зазначив Д. Мешков, крім гострого для них питання землеволодіння, був соціокультурний чинник, адже меноніти сприймали доручення російського уряду як почесну місію, як аргумент у боротьбі світського та церковного керівництва у своїх громадах [8, 314].

Єврейські колоністи, крім безвідсоткового кредиту на 10 років, заохочувалися правом особистого та спадкового громадянства, але за умови, якщо б вони залучили до землеробства ще декілька єврейських родин [21, 335]. У 1807–1852 рр. на південноукраїнських землях за державний кошт було влаштовано 9 156 родин єврейських колоністів [21, 439], а у 1846–1866 рр. 1 296 єврейських родин отримали від уряду 900 новобудов на загальну суму у 170 755 крб. [21, 552].

Інші єврейські колонії (близько 60 тис. колоністів), що існували поза межами Південної України, фінансувалися з власних коштів євреїв, за сприяння місцевих органів влади. Наприклад, у вересні 1852 р. Київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков надіслав підлеглим йому губернаторам розпорядження про якнайактивнішу допомогу у справі аграризації євреїв. Водночас він радив використовувати вплив самих євреїв, які мали повагу і довіру з-поміж одновірців. Проте, як зауважила сучасна українська дослідниця Н. Щербак, надії представників місцевої влади на заможних єврейських підприємців не справдилися, за винятком хіба що відомого єврейського банкіра з Бердичіва І. Гальперіна, котрий на прохання князя І. Васильчикова влаштував 40 родин єврейських колоністів [27, 349–350]. Загалом уряду вдалося упродовж 1807–1852 рр. на поміщицьких і казенних землях Західного краю влаштувати 22 471 єврейських колоніста [28, 98–99], з яких, мабуть, лише половина займалися сільським господарством.

Після Кримської війни зацікавленість самодержавства у відновленні політики аграризації євреїв згасла, адже, на думку урядовців Олександра II, неможливо людей без досвіду, а головне без особливого бажання, перетворити на справжніх землеробів [21, 434]. Крім цього, у роки Великих реформ процеси єврейської колонізації втратили свою економічну складову. Собівартість проекту колонізації зросла утричі й становила у 1864 р. 500 крб. на кожну родину [21, 531]. Власне Південь України, який перетворився на самодостатній регіон розвитку, вже не розглядався урядом як об'єкт для штучної колонізації.

Однак деякі урядовці не втрачали надії на успішне завершення багаторічного проекту

аграризації євреїв. Граф П. Кисельов звернувся за допомогою у фінансуванні до відомого російсько-єврейського підприємця і мецената Є. Гінцбурга, котрий у 1856 р. встановив щорічну іменну премію за особливі успіхи євреїв у землеробстві [21, 446]. У 1863 р. премією Гінцбурга були відзначені 24 найкращих, на думку російського уряду, єврейських колоніста [21, 537].

Проте загальний рівень розвитку єврейського землеробства, на думку урядовців, продовжував занепадати, а кількість євреїв, які бажали стати справжніми хліборобами, помітно скоротилася. За словами міністра держмайна О. Зеленого, відновлювати колонізаційний рух серед євреїв і примусово робити з них землеробів не варто: «перевиховати їхній характер і звички, дати їм інший образ життя – можна лише за неухильного та сумлінного контролю, не залишаючи нічого для самого життя й натури єврейської...» [21, 552]. Урядовці підкреслювали, що упродовж шістдесятирічного досвіду єврейська колонізація південних і західних губерній мала передусім формальний характер, а сподівання на те, що євреї у природній спосіб стануть землеробами немає. Вони не заперечували, що серед євреїв «з'явилося здорове землеробське зерно, яке за сприятливих обставин здатне зміцніти, але це зерно, порівняно з його вартістю», уявлялося чиновникам «нікчемним, аби воно самостійно розвивалося» [21, 553].

Отже, згідно з указом Олександра II від 30 травня 1866 р. аграризація євреїв визнавалася недоречною як з точки зору її економічної складової, так і з політичних міркувань [30, 333]. Російський уряд був змушений визнати хибність свого задуму перетворити євреїв на землеробів і остаточно згорнув цей проект. Кошти, що залишилися від нереалізованої програми єврейської колонізації, передбачалося спрямувати на розбудову Житомирського ремісничого училища для євреїв, на одноразові виплати єврейським колоністам Київської губернії, які постраждали від нещасних випадків [30, 334]. Взагалі у смугі осілості євреям не заборонялося приписуватися до стану землеробів і користуватися певними правами і обов'язками [31, 194–195].

Незважаючи на те, що уряд офіційно припинив фінансування єврейських колоній та скасував відповідні пільги колоністам (після запровадження у Російській імперії загальної військової повинності у 1874 р. необхідність у пільгах колоністам стосовно військової служби автоматично відпала), Південь України, наприкінці 1870-х рр. став прикладом для пропаганди розвитку єврейського аграризму в Російській імперії. На шпальтах російсько-єврейських видань, зокрема «Русского еврея», розгорнулася справжня ідейно-політична кампанія на підтримку єврейського землеробства. «Новоросія для євреїв, – зазначали російсько-єврейські публіцисти у 1879 р., – стала новою «обітованою землею». Вони були сумішшю польських, литовських і німецьких євреїв, які від часів їх поселення зовсім переродилися на новий тип єврея – південця, які усвідомили свою місію і подивилися на життя з реальної, практичної точки

зору» [32, 39]. «Ми мусимо визнати, – зауважували прихильники єврейського аграризму, – що далеко не всі переконані у зиску, на який можна сподіватися від залучення євреїв до землеробства» [33, 103], але «від якого вони можуть тільки виграти» [34, 182]. «Сумні результати урядового досвіду колонізації євреїв лише довели, що дорослих євреїв, які не отримали невластиві для сільського мешканця виховання і навички, неможна в один чудовий ранок перетворити на хліборобів; але з цього ще не випливає, що поступова підготовка дітей до землеробства, завдяки спеціально заснованих для них навчальних землеробських ферм, не увінчається повним успіхом» [34, 183]. У результаті цієї кампанії у 1880 р. було створено Товариство єврейського ремісництва та землеробства в Росії («Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев России»), якому вдалося лише за перших пів року свого існування зібрати 220 тис. крб. добровільних пожертв на розвиток єврейського ремісництва та землеробства [35, 486].

Однак після хвилі єврейських поромів, що у 1881–1882 рр. охопила собою майже увесь Південно-Західний край, та ухвалення «Тимчасових правил про євреїв» 3 травня 1882 р., за якими євреям заборонялося селитися поза містами та містечками, надії освіченого єврейства на відновлення офіційної політики аграризації виявилися марними. Єврейський переселенський капітал на суму в 1 млн. 110 тис. крб. у 1887 р. уряд заморозив на рахунках державної скарбниці. Міністр держмайна М. Островський з цього приводу наголосив на марудності усіх зусиль уряду стосовно залучення євреїв до землеробства через нездатність останніх взагалі займатися сільським господарством [24, 105]. Проте, як пригадував відомий російсько-єврейський юрист і громадський діяч Г. Сліозберг, М. Островський дещо поквапився із висновками з приводу нездатності євреїв стати землеробами, адже думка міністра ґрунтувалася на результатах урядової ревізії єврейських колоній, які зрештою виявилися хибними [36, 490–493]. З іншого боку, зауваження Г. Сліозберга, на яке посилаються сучасні дослідники [2, 112], на наш погляд, варто оцінювати більш критично, крізь призму тогочасної гостроти єврейського питання в Російській імперії. Наприклад, автор публіцистичного нарису про тогочасний стан і перспективи розвитку єврейських колоній у Катеринославській губернії, відомий російський поет, літературний і державний діяч К. Случевський переконував читачів «*Русского вестника*» в існуванні підступного задуму євреїв, поляків і «наших юдофілів» завдяки єврейським колоніям розхитати непорушну міць смуги єврейської осілості в Російській імперії [37, 217–224]. Щоправда К. Случевський не пояснив, якою ж тоді була роль російських урядовців у поширенні «польсько-єврейської змови» і чому, зрештою, вони не залишали спроби залучити євреїв до землеробства, якщо, за словами автора, «від перших кроків цієї справи було зрозуміло, що досвід буде невдалим» [37, 207].

Можна погодитися із думкою відомого російсько-єврейського соціолога Б. Бруцкуса,

котрий справедливо зазначив, що крім того, що усі (приватні і державні) дослідження становища єврейських колоній, які були здійснені на початку 1890-х рр., мали суттєві недоліки у методиці обліку колоній і колоністів, вони ґрунтувалися на суб'єктивних оцінках дослідників, які вочевидь були упередженими [38, IV].

Отже, урядовці Олександра III, як нам видається, недооцінили результати політики своїх попередників у справі аграризації євреїв. Так, якщо у середині XIX ст. сільське господарство було єдиним джерелом існування для 80 тис. російських євреїв, то наприкінці століття їх кількість збільшилася майже вдвічі, що становило 3,5 % від усієї кількості єврейського населення Російської імперії [1, 198–199]. Звісно, що результати цієї політики для уряду виявилися не вельми успішними, проте певна кількість єврейських колоністів все ж такі стала землеробами, які розвинули на казенних і поміщицьких землях, крім хліборобства, такі види сільськогосподарської діяльності як-от: тютюнництво, виноробство, городництво, садівництво тощо. Зокрема, у Сибіру (у Західному Забайкаллі) наприкінці XIX ст. кількість євреїв-землеробів у пропорційному відношенні навіть перевищувала кількість власне селян і становила 45,7 % від усієї єврейського населення краю, а в деяких повітах сибірських губерній сільськогосподарська діяльність була основним видом зайнятості місцевого єврейського населення [39, 51; 39, 68]. Єврейські колоністи не тільки вирощували, але й самостійно переробляли зернові культури (наприклад, у південноукраїнських губерніях на початку XX ст. євреям належало 365 млинів, що виробляли продукції на суму близько 20 млн. крб. [4, 62]), дбали про розвиток сільськогосподарської освіти. Так, у 1891 р. на узбережжі Хаджибейського лиману поблизу Одеси за сприяння місцевих чиновників було засновано зразкову сільськогосподарську ферму, на якій єврейські діти-сироти на практиці вивчали основи хліборобства, городництва, садівництва, птахівництва, бджолярства і молочного господарства [13, 207–208].

Політику аграризації євреїв слід визнати вдалою на прикладі єврейських колоній Півдня України та Бессарабії, які наприкінці XIX ст. перетворилися на взірцеві сільськогосподарські одиниці, які спеціалізувалися передусім на вирощуванні зернових культур. У бессарабських колоніях перевага надавалася виноградарству і тютюнництву. Єврейські колоністи широко застосовували найманих робітників, розвивали сільськогосподарську інфраструктуру, торгівлю і дрібну промисловість. Поступаючись за рівнем технічної озброєності своїх господарств німецьким колоністам, євреї натомість запозичували у них досвід та навички господарювання, продемонстрували порівняно високу конкурентоспроможність у землеробстві [10, 34]. Однак у загальному підсумку виявилось, що експеримент із залученням менонітів до справи аграризації євреїв мав нульовий ефект. На думку урядовців, німці хоча і були досвідченими господарниками, особливого впливу на розвиток

єврейського землеробства не справили, а тому у 1872 р. Міністерство держмайна вирішило закрити цей проект, а вільні ділянки землі повернути до державної скарбниці [22, 37].

Як зазначив Д. Мешков, у сучасній менонітській історіографії також переважають негативні оцінки результатів цього урядового експерименту, який вважали невдалим, однак результати урядових інспекцій виявили позитивні зрушення у розвитку сільського господарства єврейських колоністів саме під впливом менонітів. Очевидно, підкреслив німецький історик, що питання про те, чим пояснюються цей розвиток – присутністю німців у єврейських колоніях або просто близькістю до інших німецьких поселень та хуторів, – ще потребує додаткових досліджень [8, 313]. Однією з причин припинення державної підтримки єврейсько-німецької кооперації у південноукраїнських колоніях, як вважає Я. Пасик, було те, що меноніти були схвильовані чутками про запровадження в Російській імперії загальної військової обов'язку, що, як відомо, суперечило релігійними поглядам цієї групи протестантів. Після того, як стало очевидно, що менонітам не уникнути військової служби, в їх колоніях на початку 1870-х рр. розпочалася активна підготовка до еміграції [10, 36]. Мабуть тому російські урядовці були змушені визнати менонітів не зовсім надійними партнерами для єврейських колоністів. Проте гіпотеза Я. Пасика не знайшла підтримки в сучасній українській історіографії. Так, на думку відомої дослідниці менонітських колоній в Російській імперії Н. Венгер, укази про загальний військовий обов'язок не загрожували релігійній ідентичності менонітів, а російський уряд був лояльним до менонітів й після 1874 року [20, 274]. Як нам видається, після 1866 р., коли стало очевидно, що Олександр II особливо не переймався проблемами єврейської колонізації, відповідальність за певні прорахунки влади в політиці аграризації євреїв перекладалася як на самих євреїв, так і на німців, які, на думку чиновників, не виправдали сподівань уряду. У свою чергу, політика модернізації (з її довічним супутником – антисемітизмом) відсувала процеси аграризації євреїв пізньоімперської Росії на задній план державних пріоритетів.

Натомість єврейські колонії Південної України існували та успішно розвивали інфраструктуру своїх господарств, соціокультурне життя. Наприклад, в єдиній для колоністів цього краю лікарні у Великому Нагартаві щорічно лікувалося до двох тисяч пацієнтів (бідні колоністи лікувалися безкоштовно) [21, 558]. Південноукраїнські колоністи за свої кошти утримували 135 синагог, 110 меламедів і навіть одну ешиву (вищий навчальний заклад для євреїв) у Романівці [21, 549], яка згодом перетворилася на центр новоросійського хасидизму [8, 315]. Політика аграризації євреїв виявилася успішною, як слушно зауважив Б. Бруцкус, «у тих скромних межах, в яких вона планувалася», у Катеринославській губернії, в якій на початку XX ст. спостерігався значний приріст єврейських колоністів [38, 64].

Південноукраїнський проект аграризації євреїв позитивно оцінюється у сучасній історіографії, якщо не брати до уваги деякі розбіжності у статистичних показниках, що наведені в окремих дослідженнях. Наприклад, посилання М. Шитюка і В. Щукіна стосовно кількості єврейських колоній на початку 1860-х рр. у Херсонській і Катеринославській губерніях [2, 105] на відповідні результати дослідження І. Погребинської [40, 129] потребують, як нам видається, певного уточнення.

Значно гіршими виявилися результати політики єврейської колонізації у західноросійських губерніях. Зокрема, у Ковельському повіті Волинської губернії у 1850 р. було засновано Нуйнинську колонію з 18 єврейських родин, які без особливих успіхів вирощували жито, овес, ячмінь та картоплю. За спостереженнями Ковельського окружного управління державними майном, за 8 років колоністи не змогли побудувати жодної хати і господарських приміщень, а кількість тих, хто втік на заробітки до міста сягнула критичної межі, що змусило міністра держмайна у 1861 р. ліквідувати цю колонію [27, 353–354]. Таких прикладів було достатньо, аби на початку 1860-х рр. уряд припинив політику єврейської колонізації Західного краю Російської імперії [27, 356]. У Північно-Західному краї євреї-землероби значно поступалися за рівнем свого розвитку місцевим селянським господарством і становили усього 6,2 % від загальної кількості євреїв білоруських губерній [41, 9]. Як уже зазначалося вище, за ухвалою намісника Царства Польського, місцевим євреям дозволялося брати землю у вічну оренду, але за умови, що вони займатимуться землеробством. У 1872 р. люстраційні комісії, що здійснювали нарізку земель для селян у західноросійських губерніях, виявили чимало євреїв-колоністів, які фактично сільським господарством не займалися. Внаслідок цих перевірок у Волинській, Подільській та Київській губерніях з 39 тис. дес. землі, що належали єврейським колоністам, залишилося близько 4 тис. дес. [42, 756]. Проте, на думку І. Погребинської, кількість орендованої євреями поміщицької землі у зазначених губерніях була набагато більшою та приносила орендарям чималі прибутки [40, 129]. Очевидно, що така форма зайнятості євреїв уряд не задовольнила і упродовж 1869–1880 рр. понад 10 тис. єврейських колоністів втратили свій статус [37, 209]. До кінця XIX ст. 26,5 тис. польських євреїв (2 % від загальної кількості єврейського населення Царства Польського) стали орендарями та навіть власниками земельних угідь, але не більше половини з них були справжніми землеробами [42, 759].

Загалом, якщо вірити показникам тогочасної статистики, наприкінці XIX ст. у Російській імперії налічувалося не більше 150 тис. єврейських колоністів, які були безпосередньо зайняті у різних сферах сільськогосподарської діяльності. Хоча формально землеробами у Російській імперії було визнано понад 160 тис. євреїв [42, 757].

Висновки. Таким чином, політика аграризації єврейського населення в Російській імперії, що здійснювалася самодержавством із деякими пере-

рвами упродовж 1804–1866 рр., мала на меті захопити євреїв до сільськогосподарської діяльності, перетворити їх на фермерів («вільних хліборобів») у спосіб колонізації незайманих казенних і поміщицьких земель Російської імперії. Ця політика не була позбавлена суперечностей, які, наприклад, знайшли своє відображення у невдалому проєкті єврейської колонізації Сибіру. Проте стратегія уряду була очевидною: у спосіб поступової асиміляції євреїв розв'язати єврейське питання, що пов'язувалося із давніми релігійними забобонами та уявленнями про євреїв як про самоізолювану етнокультурну групу всередині держави. Особливого бажання ставати землеробами навіть за умови напелегливості таких відомих російських реформаторів, яким був граф П. Кисельов, євреї не виявили. Відсутність досвіду сільськогосподарської діяльності, невизначеність умов, а головне, перспективи життя у неєврейському оточенні колоній стримували багатьох євреїв від того, аби стати учасниками цього урядового експерименту. Однак близько ста тисяч єврейських колоністів (3 % від загального кількості єврейського населення Російської імпе-

рії) на момент припинення політики аграризації у 1866 р. стали землеробами, опанували незвичну для себе практику соціально-економічного життя, що, на наш погляд, можна вважати успішним результатом вищезазначеної політики уряду. Звісно, що такий результат не задовольнив усіх амбіцій російських реформаторів. Єврейські колоністи зберегли свою національно-культурну ідентичність, а чисельність тих євреїв, хто насправді займався землеробством, була вочевидь меншою від очікуваної на початку кампанії. Проте у загальному контексті політика аграризації єврейського населення Російської імперії, а особливо її результати, довели, що самодержавство у своїй внутрішній політиці намагалося інтегрувати євреїв у соціокультурний простір імперії. І це йому вдалося, адже, незважаючи на те, що у другій половині XIX ст. російський уряд провадив курс на модернізацію, яка передбачала прискорену індустріалізацію країни, єврейські сільськогосподарські колонії у Південній Україні успішно розвивалися, а поняття єврейського аграризму стало політичним аргументом у боротьбі єврейського народу за свої національні права.

Список використаної літератури та джерел:

1. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд. *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.* Иерусалим: Гешарим, Москва: РПО «Мосты культуры», Минск: ООО «МЕТ», 2002. С. 187–210.
2. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX–XX ст. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. 220 с.
3. Фельдман Д. З., Панов Д. А. Бурные годы «Тихого поля» в Новороссии: Два века еврейской колонии Сейдеменуха. Историко-генеалогическое исследование. Москва: Древлехранилище, 2009. 232 с.
4. Пачковська О. Особливості та проблеми єврейської колонізації Півдня України очима сучасників. *Запорожские еврейские чтения. Сборник статей и материалов (30 – 31 марта 2017 г.)*. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2018. С. 54–66.
5. Гончаров Ю. М. Еврейские общины Западной Сибири (XIX – начало XX в.). Барнаул: Азбука, 2013. 174 с.
6. Кальмина Л. В. Затерянные в Сибири. Еврейская земледельческая колонизация 1836 г. *Вестник еврейского университета*. 2005. № 10 (28). С. 335–364.
7. Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. 113 с.
8. Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781–1871) / пер. з нім А. Косара. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2017. 464 с.
9. Пасик Я. Наши предки из еврейской земледельческой колонии Добрая. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 107–113.
10. Пасик Я. Юденплан. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 24–48.
11. Пасик Я. Злоупотребления в системе управления еврейскими земледельческими колониями. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 72–85.
12. Пасик Я. Бронштейны, Громоклей, Яновка. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 59–71.
13. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. Иерусалим: Гешарим, Москва: Мосты культуры, 2002. 444 с.
14. Бердников Л. Хотя и еврей, но благородный человек. *Алеф. Ежеквартальный международный еврейский журнал*. 16 апреля 2008. URL: <http://www.alefmagazine.com/pub1414.html>
15. Гессен Ю. История еврейского народа в России / издание исправленное, с предисловием и библиографией, составленными В. Ю. Гессеном при участии В. Е. Кельнера. В 2-х томах. Т. 1. Москва, Иерусалим: Гешарим, 1993. 239 с.
16. Бершадский С. Положение о евреях 1804 года. Опыт исторического исследования оснований и мотивов этого законодательного памятника. *Восход*. 1895. Март. С. 69–96.
17. Державин Г. Р. Мнение об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев. *Антисемитизм*. Москва: Крафт+, 2002. С. 119–250.
18. Євреї на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX століття. *Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: Збірник документів та матеріалів* / упор. О. В. Добержанський, М. П. Кушнір, М. Д. Никирса. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. С. 11–39.
19. Балабан М. Переход польских евреев под власть Австрии. *Еврейская старина*. 1913. Т. V. № 3. С. 289–307.
20. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск, 2009. 696 с.
21. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887. Санкт-Петербург: Типография газеты «Новости», 1887. 695 с.
22. Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) / сост. Г. К. Гинс и П. А. Шафранов. Петроград: Канцелярия главноуправляющего землеустройством и земледелием, 1914. 397 с.
23. Мстиславская С. Евреи в польском восстании 1831 г. *Еврейская старина*. 1910. Вып. I. С. 61–80.
24. Безаров О. Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881–1894 роках: еволюція державної політики. Чернівці: Наші книги, 2010. 320 с.

25. Кодан С. В., Шостакович Б. С. Польская ссылка в Сибирь во внутренней политике самодержавия (1830–1850-е годы). *Славяноведение*. 1992. № 6. С. 3–15.
26. Фельдман Д., Петерс Д. Об участии евреев в подавлении Польского восстания 1830–1831 гг. и их награждении за заслуги. *Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах*. № 6-7. Москва: Дом еврейской книги, 2005. С. 11–19.
27. Щербак Н. Национальне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ПЦ Ризографіка, 2005. 616 с.
28. Гессен Ю. История еврейского народа в России / издание исправленное, с предисловием и библиографией, составленными В. Ю. Гессеном при участии В. Е. Кельнера. В 2-х томах. Т. 2. Москва, Иерусалим: Гешарим, 1993. 234 с.
29. Думинка И., Ройтман А. Исторические параллели в судьбах болгар и евреев Бессарабии в XIX – начале XX вв. *Актуальные проблемы истории, этнологии, филологии и права евреев*. Кишинёв, 2013. С. 139–143.
30. Галант И. Официальная переписка о прекращении колонизации евреев в Новороссийском крае (1862). *Еврейская старина*. 1912. Вып. 3. С. 330–334.
31. Гессен И. В., Фридриштейн В. З. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего сената и циркулярами министерств. Санкт-Петербург: Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1904. 288 с.
32. Станиславский С. Письма из Новороссии. *Русский еврей*. 1879. №2. С. 37–41.
33. Леванда В. К вопросу о земледелии у евреев России. *Русский еврей*. 1879. № 4. С. 103–107.
34. Леванда В. К вопросу о земледелии у евреев России. *Русский еврей*. 1879. № 6. С. 182–185.
35. Троцкий И. Самодеятельность и самопомощь русского еврейства. *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.* Иерусалим: Гешарим, Москва: РПО «Мосты культуры», Минск.: ООО «МЕТ». С. 475–501.
36. Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. *Евреи в России: XIX век /* вступ. статья, сост., подгот. текста и коммент. В. Е. Кельнера. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. С. 429–519.
37. Случевский К. Еврейские колонии. *Русский вестник*. 1890. Апрель. Т. 207. С. 201–228.
38. Бруцкус Б. Д. Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии. Санкт-Петербург: Еврейское колонизационное общество, 1913. 102 с.
39. Кальмина Л. В., Курас Л. В. Еврейская община в Западном Забайкалье (60-е годы XIX века – февраль 1917 года). Улан-Удэ: Издательство БНЦ СО РАН, 1999. 172 с.
40. Погребинська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 124–132.
41. Функ Ю. В. Соціально-економічне положення єврейського населення на територіях Білорусі в кінці XIX – початку XX вв. *Вісник БДУ*. Сер. 3. 2013. № 3. С. 3–11.
42. Чериковер И. Земледелие среди евреев в России. *Еврейская энциклопедия /* под общей ред. Л. Кацнельсона и Д. Г. Гинцбурга. Т. 7. Санкт-Петербург: Издание общества для научных еврейских изданий и Издательство Брокгауз-Эфрон. С. 754–760.

References:

1. Leshchinskiy, Ya. (2002). Evreyskoye naseleniye Rossii i evreyskiy trud. [Jewish population of Russia and Jewish labor]. *Kniga o russkom evreystve: ot 1860-kh godov do revolyutsii 1917 g.* [A book on Russian Jewry: from the 1860s to the 1917 revolution]. Ierusalim : «Gesharim», Moskva : «Mosty kul'tury», Minsk : «MET». 187–210. [in Russian].
2. Shytiuk, M. M., Shchukin, V. V. (2008). Yevreiske naselennia Khersonskoi hubernii v XIX–XX st. [The Jewish population of the Kherson province in the XIX–XX centuries]. Mykolaiv : Vydavnytstvo Iryny Hudym. [in Ukrainian].
3. Feldman, D. Z., Panov, D. A. (2009). Burnyye gody «Tikhogo polya» v Novorossii: Dva veka evreyskoy kolonii Seydemenukha. Istoriko-genealogicheskoye issledovaniye. [The stormy years of the «Quiet Field» in Novorossiya: Two centuries of the Jewish colony of Seidemenukh. Historical and genealogical research]. Moskva : Drevlekhranilishche. [in Russian].
4. Pachkovska, O. (2018). Osoblyvosti ta problemy yevreiskoi kolonizatsii Pivdnia Ukrainy ochyma suchasnykiv. [Features and problems of Jewish colonization of the South of Ukraine through the eyes of contemporaries]. *Zaporozhskyye evreyskyye chteniya. Sbornyk statei y materiyalov (30 – 31 marta 2017 h.)*. [Zaporozhye Jewish Readings. Collection of articles and materials (March 30 - 31, 2017)]. Dnipro : Ukrainskiy institut izucheniya Kholokosta «Tkuma». 54–66. [in Ukrainian].
5. Goncharov, Yu. M. (2013) Evreyskiye obshchiny Zapadnoy Sibiri (XIX – nachalo XX v.) [Jewish communities of Western Siberia (19th – early 20th century)]. Barnaul : Azbuka. 2013. [in Russian].
6. Kalmina, L. V. (2005). Zatoryannyye v Sibiri. Evreyskaya zemledelcheskaya kolonizatsiya 1836 g. [Lost in Siberia. Jewish agricultural colonization 1836]. *Vestnik evreyskogo universiteta*. [Hebrew University Bulletin], 10 (28), 335–364. [in Russian].
7. Pasik, Ya. (2005–2011). Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. [in Russian].
8. Mieshkov, D. (2017). Zhyttievyy svit pry chomomorskykh nimtsiv (1781–1871). [The life world of the Black Sea Germans (1781–1871)]. Kyiv : Vydavnytstvo «Klio». [in Ukrainian].
9. Pasik, Ya. (2005–2011). Nashi predki iz evreyskoy zemledelcheskoy kolonii Dobraya. [Our ancestors from the Jewish agricultural colony Kind]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 107–113. [in Russian].
10. Pasik Ya. (2005–2011). Yudenplan [Judenplan]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 24–48. [in Russian].
11. Pasik, Ya. (2005–2011). Zloupotrebleniya v sisteme upravleniya evreyskimi zemledelcheskimi koloniyami. [Abuses in the management system of Jewish agricultural colonies]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 72–85. [in Russian].
12. Pasik, Ya. (2005–2011). Bronshteyny. Gromokley. Yanovka. [Bronstein, Gromokley, Yanovka]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 59–71. [in Russian].
13. Polishchuk, M. (2002). Evrei Odessy i Novorossii. Sotsialno-politicheskaya istoriya evreyev Odessy i drugikh gorodov Novorossii 1881–1904. [Jews of Odessa and Novorossiya. Socio-political history of the Jews of Odessa and other cities of Novorossiya 1881–1904]. Ierusalim : Gesharim, Moskva : Mosty kul'tury. [in Russian].
14. Berdnikov, L. (2008). Khotya i evrey, no preblagorodnyy chelovek. [Although a Jew, but a noble man]. *Aleph. Ezhekvartalnyy mezhdunarodnyy evreyskiy zhurnal*. 16 aprelya. [Aleph. Quarterly International Jewish Magazine]. Retrieved from <http://www.alefmagazine.com/pub1414.html> [in Russian].
15. Gessen, Yu. (1993). Istoriya evreyskogo naroda v Rossii. [History of the Jewish people in Russia]. V 2-kh tomakh. T. 1. (Ed) V. E. Kelner. Moskva, Ierusalim: Gesharim. [in Russian].

16. Bershadskiy, S. (1895). Polozheniye o evreyakh 1804 goda. Opyt istoricheskogo issledovaniya osnovaniy i motivov etogo zakonodatelnogo pamyatnika. [Statute on the Jews of 1804. The experience of historical research of the grounds and motives of this legislative monument]. *Voskhod*. [Sunrise], 3, 69–96. [in Russian].
17. Derzhavin, G. R. (2002). Mneniye ob otrashchenii v Belorussii goloda i ustroytve byta evreyev. [Opinion about the disgust of hunger in Belarus and the arrangement of the life of the Jews] *Antisemitizm*. [Anti-semitism]. Moskva : Kraft+. 119–250. [in Russian].
18. Yevrei na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XX stolittia. (2007). [Jews in Bukovina in the last quarter of the eighteenth – early twentieth century]. *Yevreiske naselennia ta rozvytok yevreiskoho natsionalnoho rukhu na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XX st.: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. [The Jewish population and the development of the Jewish national movement in Bukovina in the last quarter of the 18th - early 20th centuries: Collection of documents and materials]. (Ed) O. V. Dobrzhanskyi, M. P. Kushnir, M. D. Nykyrsa. Chernivtsi : Vydavnytstvo «Nashi knyhy». 11–39. [in Ukrainian].
19. Balaban, M. (1913). Perekhod polskikh evreyev pod vlast Avstrii [The transition of Polish Jews to Austrian rule]. *Evreyskaya starina*. [Jewish antiquity], T. V, 3, 289–307. [in Russian].
20. Venger, N. V. (2009). Mennonitskoye predprinimatelstvo v usloviyakh modernizatsii Yuga Rossii: mezhdru kongregatsiyey, klanom i rossiyskim obshchestvom (1789–1920). [Mennonite Entrepreneurship in the Context of Modernization of the South of Russia: Between Congregation, Clan and Russian Society (1789–1920)]. Dnepropetrovsk. [in Russian].
21. Nikitin, V. N. (1887). Evrei-zemel'del'tsy. Istoricheskoye. zakonodatelnoye. administrativnoye i bytovoye polozheniye koloniy so vremeni ikh vozniknoveniya do nashikh dney. 1807–1887. [Agricultural Jews. Historical, legislative, administrative and everyday situation of the colonies from the time of their emergence to the present day. 1807-1887]. Sankt-Peterburg : Tipografiya gazety «Novosti». [in Russian].
22. Selskokhozyaystvennoye vedomstvo za 75 let ego deyatelnosti (1837–1912 gg.). (1914). [Agricultural department for 75 years of its activity (1837–1912)]. (Ed) G. K. Gins, P. A. Shafranov. Petrograd : Kantselyariya glavnoupravlyayushchego zemleustroytstvom i zemledeliyem. [in Russian].
23. Mstislavskaya, S. (1910). Evrei v polskom vosstanii 1831 g. [Jews in the Polish Uprising of 1831]. *Evreyskaya starina*. [Jewish antiquity], I, 61–80. [in Russian].
24. Bezarov, O. T. (2010). Yevreiske pytannia v Rosiiskii imperii u 1881–1894 rokakh: evoliutsiia derzhavnoi polityky. [The Jewish Question in the Russian Empire in 1881–1894: The Evolution of Public Policy]. Chernivtsi : Vydavnytstvo «Nashi knyhy». [in Ukrainian].
25. Kodan, S. V., Shostakovich, B. S. (1992). Polskaya slylka v Sibir vo vnutrenney politike samoderzhaviya (1830–1850-e gody). [Polish exile to Siberia in the internal politics of the autocracy (1830–1850s)]. *Slavyanovedeniye*. [Slavic studies], 6, 3–15. [in Russian].
26. Feldman, D., Peters, D. (2005). Ob uchastii evreyev v podavlenii Polskogo vosstaniya 1830–1831 gg. i ikh nagrazhdenii za zasluzhi [On the participation of Jews in the suppression of the Polish uprising of 1830–1831 and their merit awards]. *Paralleli: russko-evreyskiy istoriko-literaturnyy i bibliograficheskyy almanakh* [Parallels: Russian-Jewish Historical-Literary and Bibliographic Almanac], 6–7. Moskva: Dom evreyskoy knigi, 11–19. [in Russian].
27. Shcherbak, N. (2005). Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX stolittia). [The national question in the policy of tsarism in the Right Bank of Ukraine (late eighteenth - early twentieth century)]. Kyiv : Ryzohrafika, 2005. [in Ukrainian].
28. Gessen, Yu. (1993). Istoriya evreyskogo naroda v Rossii. [History of the Jewish people in Russia]. V 2-kh tomakh. T. 2. (Ed) V. E. Kelner. Moskva, Ierusalim: Gesharim. [in Russian].
29. Duminka, I., Roytman, A. (2013). Istoricheskiye paralleli v sudbakh bolgar i evreyev Bessarabii v XIX – nachale XX vv. [Historical parallels in the destinies of the Bulgarians and Jews of Bessarabia in the 19th - early 20th centuries.]. *Aktualnyye problemy istorii. etnologii. filologii i prava evreyev*. [Actual problems of history, ethnology, philology and Jewish rights]. Kishinev. 139–143. [in Russian].
30. Galant, I. (1912). Ofitsialnaya perepiska o prekrashchenii kolonizatsii evreyev v Novorossiyskom kraye (1862). [Official correspondence on the termination of the colonization of Jews in the Novorossiysk Territory (1862)]. *Evreyskaya starina*. [Jewish antiquity], 3, 330–334. [in Russian].
31. Gessen, I. V., Fridshteyn, V. Z. (1904). Sbornik zakonov o evreyakh s razyasneniyami po opredeleniyam Pravitelstvuyushchego senata i tsirkulyarami ministerstv. [Collection of laws on Jews with clarifications on the definitions of the Governing Senate and circulars of ministries]. Izdaniye obshchestva dlya nauchnykh evreyskikh izdaniy i Izdatelstvo Brokgauz-Efron Izdaniye yuridicheskogo knizhnogo magazina N. K. Martynova. [in Russian].
32. Stanislavskiy, S. (1879). Pisma iz Novorossii. [Letters from Novorossiya]. *Russkiy evrey*. [Russian Jew], 2, 37–41. [in Russian].
33. Levanda, V. (1879). K voprosu o zemledelii u evreyev Rossii. [On the issue of agriculture among the Jews of Russia]. *Russkiy evrey*. [Russian Jew], 4, 103–107. [in Russian].
34. Levanda, V. (1879). K voprosu o zemledelii u evreyev Rossii. [On the issue of agriculture among the Jews of Russia]. *Russkiy evrey*. [Russian Jew], 6, 182–185. [in Russian].
35. Trotskiy, I. (2002). Samodeyatelnost i samopomoshch russkogo evreystva. [Amateur and self-help of Russian Jewry]. *Kniga o russkom evreystve: ot 1860-kh godov do revolyutsii 1917 g.* [A book on Russian Jewry: from the 1860s to the 1917 revolution]. Ierusalim : «Gesharim», Moskva : «Mosty kul'tury», Minsk : «MET». 475–501. [in Russian].
36. Sliozberg, G. B. (2000). Dela minuvshikh dney. [The deeds of days gone by]. *Evrei v Rossii: XIX vek*. [Jews in Russia: the 19th century]. (Ed) V. E. Kelner. Moskva : Novoye literaturnoye obozreniye, 429–519. [in Russian].
37. Sluchevskiy, K. (1890). Evreyskiye kolonii. [Jewish colonies]. *Russkiy vestnik*. [Russian bulletin], 4, 201–228.
38. Brutskus, B. D. (1913). Evreyskiye zemledelcheskiye kolonii Ekaterinoslavskoy gubernii. [Jewish agricultural colonies of the Yekaterinoslav province]. Sankt-Peterburg : Evreyskoye kolonizatsionnoye obshchestvo. [in Russian].
39. Kalmina, L. V., Kuras, L. V. (1999). Evreyskaya obshchina v Zapadnom Zabaykalye (60- e gody XIX veka – fevral 1917 goda). [Jewish community in Western Transbaikalia (60s of the nineteenth century – February 1917)]. Ulan-Ude : Izdatelstvo BNTs SO RAN. [in Russian].
40. Pohrebynska, I. M. (1996). Pravove ta ekonomichne stanovyshche yevreiv v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.). [Legal and economic situation of Jews in Ukraine (late nineteenth – early twentieth century.)]. *Ukrainskiy istorichnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 1996, 4, 124–132. [in Ukrainian].
41. Funk, Yu. V. (2013). Sotsialno-ekonomicheskoye polozheniye evreyskogo naseleniya na territoriyakh Belarusi v kontse XIX – nachale XX vv. [Socio-economic situation of the Jewish population in the territories of Belarus in the late 19th – early 20th centuries.]. *Vesnik BDU. Ser. 3*. [Bulletin of the BDU, series 3], 3, 3–11. [in Russian].
42. Cherikover, I. Zemledeliye sredi evreyev v Rossii. [Agriculture among Jews in Russia]. *Evreyskaya entsiklopediya*. [Jewish encyclopedia] (Ed) L. Katsnelson, D. G. Gintsburg. Sankt-Peterburg : Izdaniye obshchestva dlya nauchnykh evreyskikh izdaniy i Izdatelstvo Brokgauz-Efron, 7, 754–760. [in Russian].

Olexander T. Bezarov

Doctor of history, associate Professor of the Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8467-0647>

e-mail: alex.bezarov@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Bezarov, O. *The policy of agrarization of the Jewish population of the Russian empire in the XIX century and its results.* *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 5-18. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Bezarov

THE POLICY OF AGRARIZATION OF THE JEWISH POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY AND ITS RESULTS

Abstract. Introduction. *In the XIX century the processes of agrarization of the Jews were a characteristic historical phenomenon only for the countries of Eastern Europe, in particular for the Russian Empire, which is a certain phenomenon in the history of the Jewish people of Russia, Ukraine, Belarus and Moldova, the policy of autocracy in general. The modern historiography of the problem, which is presented in the researches of M. M. Shytiuk, V. V. Shchukin, D. Z. Feldman, D. A. Panov, O. Pachkovskaya, Yu. M. Goncharov, L. V. Kalmina, Ya. O. Pasyk and D. Meshkov, is analyzed. Despite the general study of the processes of agrarization of the Jewish population in the Russian Empire, in modern, in particular Ukrainian, historiography, the political aspects of these processes require further study.*

Purpose. *To cover the policy of agrarization of the Jews of the Russian Empire; to identify the factors that influenced the Russian government's attempts to convert a certain part of the country's Jewish population into farmers and analyze their consequences in case of Novorossia, Siberia and the western Russian provinces.*

Results. *The policy of agrarization of the Jewish population in the Russian Empire, carried out by the autocracy with some breaks during 1804-1866, aimed to encourage the Jews to engage in agricultural activities, to turn them into farmers ("free grain farmers") in a way of colonizing the virgin state and landlord lands of the Russian Empire. If in the first stage (1804-1835) the policy of agrarization of the Jews was characterized by its uncertainty and some contradictions in solving the problems of the Jewish colonists, in the second one (1835–1866) the Russian officials' position was pragmatic and partly cynical. The local officials were skeptical of the policy of agrarization of the Jews, did not believe in its success, but due to the efforts of the Minister of State Property Count P. D. Kiselyov and Novorossiysk Governor-General Count M. V. Vorontsov, the processes of the Jewish colonization covered a large part of Southwestern Russia until the mid-XIX century. However, after the defeat in the Crimean War, the public policy priorities changed. There was taken a course to modernize the country. The processes of agrarization of the Jewish population against the background of the aggravation of the Jewish question, especially during the reign of Alexander III, became irrelevant. However, even after the official cessation of the above policy on May 30, 1866, the government made some attempts to resume its long-standing project and even found understanding among the educated Russian Jews, who believed that a successful experiment to turn Jews into farmers would contribute to the emancipation of the entire Jewish people in the Russian empire. In general, in the late XIX century, in the Russian Empire there were no more than 150,000 Jewish colonists who were directly engaged in various spheres of the agricultural activity. Although more than 160 thousand Jews were formally recognized as farmers in the Russian Empire.*

Conclusion. *The policy of agrarization of the Russian Jews proved to be generally successful, although it was not deprived of certain contradictions, which, for example, were reflected in the failed project of the Jewish colonization of Siberia. However, the Russian government's strategy was clear: to resolve the Jewish question in a way that would gradually assimilate the Jews, which was associated with long-standing religious prejudices and perceptions of the Jews as a self-isolated ethnocultural group within the state. The Jews did not show a special desire to become farmers, even with the persistence of such well-known Russian reformers as Count P. D. Kiselyov. A lack of experience in agricultural activities, uncertainty of conditions, and most importantly, the prospects of living in a non-Jewish environment of the colonies deterred many Jews from participating in this governmental experiment. However, at the time of the cessation of the agrarian policy in 1866 about one hundred thousand Jewish colonists (3% of the total Jewish population of the Russian Empire) became farmers, mastered an unusual practice of the socio-economic life, which can certainly be considered a successful government policy. It is obvious that this result did not satisfy all the ambitions of the Russian reformers. The Jewish colonists preserved their national and cultural identity. However, in the general context, the policy of agrarization of the Jewish population of the Russian Empire, and especially its results, proved that the autocracy tried to integrate Jews into the socio-cultural space of the empire in its domestic policy. And it succeeded, because despite the fact that in the second half of the XIX century the Russian government pursued a course of modernization that accelerated the country's industrialization, the Jewish agricultural colonies in Novorossiysk flourished, and the notion of the Jewish agrarianism became a political argument in the Jewish people's struggle for their national rights.*

Key words: Jews, colonization, Alexander I, Nicholas I, Alexander II, Count P. D. Kiselyov.

Received 08.09.2021

Accepted 04.11.2021